

educational institution according to the project technology. *Zb. nauk. prats*, 90-94. K.: IBTS Politekhnik. [in Ukrainian]. **5. Means of learning.** Otrimano z elektronnoi biblioteki Knyazeva, <http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/pedagogika/part5/035.htm>. [in Ukrainian]. **6. Kutepova, E.N.** (2002). Improving the learning process of mentally retarded pupils with using software tools. *Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.03*. SPb. [in Russian]. **7. Lehkii, O.M.** (2002). Correctional possibilities of using a computer in a special school. *Defektolohiya*, 1, 36–39. [in Ukrainian]. **8. Lehkii, O.M.** (2001). Organizational and pedagogical conditions of using a computer in a special school. *Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.03*. K.: In-t defektolohii APN Ukraini. [in Ukrainian]. **9. Mironova, S.P.** (2003). Use of computer in correctional education of children with intellectual disabilities. *Defektolohiya*, 3, 41–44. [in Ukrainian]. **10. Sakulina, U.V.** (2007). Improving the efficiency of employment lessons in a special (correctional) school of VIII type based on the use of information technology. *Avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.03*. Ekaterinburh: Uralsk. gos. ped. un-t. [in Russian].

Received 07.03.2019

Accepted 07.04.2019

УДК 159.922 76 – 056.313

DOI 10.32626/2413-2578.2019-13.242-256

В.М. Синьов

fkpp@npu.edu.ua

Ю.О. Бистрова

ceasc.edu@gmail.com

В.Є. Коваленко

kovalenkov811@gmail.com

А.Є. Бистров

center.competence.eu@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНО-ПОВЕДІНКОВИХ ПОРУШЕНЬ В ОСІБ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ НЕДОСТАТНІСТЮ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

Відомості про авторів: Синьов Віктор Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, дійний член НАПН України, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. У колі наукових інтересів: проблема корекційно-виховного впливу на особистість в умовах

пенітенціарних закладів для осіб з асоціальною поведінкою; розвиток особистості дитини з особливими освітніми потребами в інтегрованому, спеціальному, інклюзивному навчанні та вихованні. E-mail: fkpp@npu.edu.ua.; **Бистрова Юлія Олександрівна** – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. У колі наукових інтересів: проблема конфліктної поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями; проблема професійно-трудої соціалізації осіб з особливими освітніми потребами; організація корекційно-педагогічної діяльності педагога в умовах освітньої інклюзії. E-mail: ceasc.edu@gmail.com.; **Коваленко Вікторія Євгенівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. У колі наукових інтересів: проблема емоційного розвитку дітей з незворотними інтелектуальними порушеннями в освітніх середовищах з різними формами організації навчання; психолого-педагогічне забезпечення інклюзивного навчання учнів з інтелектуальною недостатністю. E-mail: kovalenkov811@gmail.com.; **Бистров Антон Євгенович** – консультант-практичний психолог, фахівець з питань інтелектуального розвитку дитини ТОВ «Центр Компетенцій». У колі наукових інтересів: проблема віктимної поведінки дітей підліткового віку з порушеннями інтелектуального розвитку. E-mail: center.competence.eu@gmail.com.

Contact: Synyov Victor, Grand PhD of pedagogy, academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, professor of the department of psychocorrectional pedagogy in National Pedagogical Dragomanov University, Kiev, Ukraine. In the sphere of scientific interests: the problem of correctional and educational influence on a personality in the conditions of penitentiary institutions for person with asocial behavior; personality development of a child with special educational needs in an integrated, special, inclusive training and education. E-mail: fkpp@npu.edu.ua.; **Bystrova Yuliya**, Grand PhD of psychology, professor of the department of psychocorrectional pedagogy in National Pedagogical Dragomanov University, Kiev, Ukraine. In the sphere of scientific interests: the problem of conflict behavior of children with intellectual disabilities; the problem psychological and pedagogical support of professional labor socialization of people with psychical and physical disorders; the organization of correctional and pedagogical activity of the teacher in the conditions of educational inclusiveness. E-mail: ceasc.edu@gmail.com.; **Kovalenko Viktoriia**, PhD of psychology, associate professor of the department of special, inclusive and health-saving education H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine. In the sphere of scientific interests: the problem of the emotional development of mentally retarded children in various educational settings (institutionalized, inclusive), the organization of correctional and pedagogical activity of the teacher in the

conditions of educational inclusiveness. kovalenkov811@gmail.com.; **Bystrov Anton**, psychologist-consultant, expert of intellectual and cognitive child development LTD "Center of Competence". In the sphere of scientific interests: the problem of victimal behavior adolescent children with intellectual disabilities. E-mail: center.competence.eu@gmail.com.

Відомості про наявність друкованих статей у загальнодержавних та міжнародних базах даних на дану тематику: **Синьов В. М.** (2006) Психологічні закономірності розвитку і соціалізації особистості як теоретико-методологічне підґрунтя розробки виховних та корекційних концепцій. *Актуальні проблеми юридичної психології*. Київ: КНУВС. 14 – 17.; **Бистрова Ю. О.** (2005) Психологічні аспекти проблеми конфліктної поведінки дітей з вадами розумового розвитку. *Дефектологія*. Вип. 2. 20 – 22.; **Kovalenko V. Ye.** (2017) Programme of Correction of Emotional Development Disorders in Mentally Retarded Primary School Students Taking One-On-One Training. *Наука і освіта: наук.-практ. журн.*: Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Вип. 7. 11 – 15.; **Бистров А. Є.** (2015) Соціально-психологічні чинники виникнення віктимної поведінки в підлітковому віці та методи її діагностики: навч.-метод. видан. Rivne-Bydgoszcz-Łódź: *Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności*. 34.

Синьов В. М., Бистрова Ю. О., Коваленко В. Є., Бистров А. Є. **Висвітлення проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю в українській психолого-педагогічній науці.** У статті розглядається основні наукові доробки українських дефектологів щодо проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю, здійснені академіком В. Синьовим і представниками його наукової школи. Проаналізовано стан досліджень проблеми впливу біологічних та соціальних факторів на виникнення емоційно-поведінкових порушень у дітей з інтелектуальною недостатністю. Зазначено, що вибір поведінки підлітка з інтелектуальною недостатністю в складних життєвих ситуаціях часто залежить від біологічних факторів, пов'язаних зі структурою дефекту та особливостями нейродинаміки; психологічних, пов'язаних з особливостями особистісного розвитку та суб'єктивного сприйняття ситуації; соціальних факторів, пов'язаних з умовами розвитку підлітка в найближчому соціальному оточенні. Розглядаються психологічні особливості дітей та підлітків з інтелектуальними порушеннями, які мають агресивну, конфліктну, віктимну, протиправну поведінку. Проаналізовано особливості емоційного розвитку та порушення емоційної сфери дітей з інтелектуальною недостатністю молодшого шкільного віку. Розкрито вплив освітнього середовища на емоційний розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: інтелектуальні порушення; порушення емоційної сфери; поведінкові девіації; агресивна, віктимна, конфліктна, протиправна поведінка.

Синев В. Н., Быстрова Ю. А., Коваленко В. Е., Быстров А. Е. **Исследование проблемы эмоционально-поведенческих нарушений у лиц с интеллектуальной недостаточностью в украинской психолого-педагогической науке.** В статье рассматриваются основные научные труды украинских дефектологов по проблеме эмоционально-поведенческих нарушений у лиц с интеллектуальной недостаточностью, которые были предметом изучения академика В. Синева и представителей его научной школы. Проанализирована роль биологических и социальных факторов в процессе возникновения эмоционально-поведенческих нарушений у детей с интеллектуальной недостаточностью. Отмечено, что выбор формы поведения подростка с интеллектуальной недостаточностью в сложных жизненных ситуациях часто зависит от биологических факторов, связанных со структурой дефекта и особенностями нейродинамики; психологических, связанных с особенностями личностного развития и субъективного восприятия ситуации; социальных факторов, связанных с условиями развития ребенка в ближайшем социальном окружении (школа, семья). Рассматриваются психологические особенности детей и подростков с интеллектуальными нарушениями, которые имеют агрессивное, конфликтное, виктимное, противоправное поведение. Проанализированы особенности эмоционального развития и нарушения эмоциональной сферы детей с интеллектуальной недостаточностью младшего школьного возраста. Раскрыто влияние образовательной среды на эмоциональное развитие детей с интеллектуальными нарушениями.

Ключевые слова: интеллектуальные нарушения; нарушения эмоциональной сферы; поведенческие девиации; агрессивное, виктимное, конфликтное, противоправное поведение.

Synyov V. N., Bystrova Yu. A., Kovalenko V. Ye., Bystrov A. Ye. **The Research of the problem of emotional and behavioral disorders in persons with intellectual disabilities in Ukrainian psychological and pedagogical science.** In the article discusses the main scientific works of Ukrainian defectologists on the problem of emotional and behavioral disorders in persons with intellectual disabilities, which were the field of study by Academician V. Synyov and the members of his Scientific school. It was analyzed the role of biological and social factors in the process of the emergence of emotional and behavioral disorders in children with intellectual disabilities. It is noted that the choice of the form of behavior of adolescent with intellectual disabilities in difficult life situations often depends on the biological factors associated with the structure of the defect and the characteristics of neurodynamics; psychological, associated with the characteristics of personal development and subjective perception of the

situation; social factors related to the developmental conditions of the child in the nearest social environment (school, family). It is considered the psychological characteristics of children and adolescents with intellectual disabilities who have aggressive, conflict, victimization and illegal behavior. It was fixed that the limited intellectual functioning makes it difficult to solve problems, this leads to the rise of victimization behavior. The features of emotional development and emotional violation of children with intellectual disabilities deficiency of primary school age is being analyzed. Mentally retarded younger pupils are characterized by expressed disorders of situational emotional regulation in emotional situations, violation of emotional reactivity in the form of increased emotional sensitivity, or, conversely, indifference to the teacher's assessment, infringements of adequacy and control. It is devoted to the features of emotional development of mentally retarded younger pupils, depending on the influence of the educational environment with different forms of learning.

Keywords: intellectual disorders; emotional violations; behavioral deviations; aggressive, victimization, conflict, illegal behavior.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження емоційно-поведінкових порушень у дітей з інтелектуальним недорозвиненням у сучасній вітчизняній спеціальній психології та педагогіці є визначальними, тому що інтелектуальні порушення підвищують ймовірність соціальних відхилень в індивідуальній поведінці особистості. Крім того, девіантна поведінка підлітків з інтелектуальними порушеннями перешкоджає процесу їх успішної соціалізації та у багатьох випадках згодом може трансформуватися у кримінальні форми поведінки і становити суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема емоційно-поведінкових порушень у дітей з інтелектуальною недостатністю привертала увагу дослідників в різних галузях науки, набуваючи дедалі більш різноаспектного відображення у працях як українських, так і зарубіжних дослідників. Встановлено, що інтелектуальні порушення негативно впливають на стан емоційно-особистісної сфери, сприяють виникненню розладів поведінки (І. Бех, Л. Виготський, В. Гроховський, В. Гур'єва, Д. Ісаєв, В. Кузьміна, К. Лебединська, Б. Мікіртумов, О. Проскурняк, Л. Руденко, Н. Фелинська). Підкреслюється вплив ступеню інтелектуального порушення на характер і динаміку формування особистості школяра та його міжособистісних стосунків (Т. Аунапуу, В. Вярнен, О. Гаврилов, Л. Даргевичене, Г. Дульнев, Н. Коломинський), вказується на роль взаємодії соціальних і біологічних факторів у розвитку особистості (Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Синьов). Відзначається пряма залежність

особливостей соціальної поведінки від структури дефекту (Ю. Бистрова, Г. Запрягаєв, В. Синьов).

На сучасному етапі розвитку проблеми емоційно-поведінкових порушень особливий інтерес викликають наукові доробки представників сучасної української дефектологічної школи. Плеяда українських вчених під керівництвом академіка В. Синьова активно займаються вивченням різних аспектів поведінки дітей з порушеннями інтелекту – від антисоціальної до соціально-нормативної (А. Бистров, Ю. Бистрова, О. Гаврилов, І. Григор'єва, О. Гришко, І. Дмитрієва, С. Єросова, Г. Запрягаєв, А. Іваненко, В. Коваленко, А. Корнієнко, В. Кривуша, М. Матвєєва, І. Матющенко, В. Медведєв, С. Миронова, А. Мухіна, Л. Руденко, О. Северов, Т. Харченко, О. Хохліна, Д. Шульженко та ін.). Проведено ретельний аналіз причин поведінкових девіацій при порушеннях інтелекту. Було запропоновано методи діагностики, корекції та профілактики порушень у поведінці. Всі ці фундаментальні дослідження складають потужну наукову школу академіка В. Синьова.

Мета статті – проаналізувати та систематизувати наукові здобутки дослідження проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю в українській спеціальній психолого-педагогічній науці.

Виклад основного матеріалу. Важливою науково-практичною значимістю для психолого-педагогічної теорії й практики стали результати досліджень вченими проблеми емоційно-поведінкових порушень у дітей з інтелектуальною недостатністю. В Україні виконані перші у світовій дефектології дослідження в галузі психології соціальної (асоціальної) поведінки підлітків з інтелектуальним недорозвиненням. Спеціальні дослідження, проведені вченими, довели, що основними особистісними факторами, які обумовлюють виникнення протиправної поведінки осіб з інтелектуальними порушеннями є висока навіюваність, схильність до наслідування, залежність від думок та оцінок інших, низька здатність до передбачення не лише віддалених, а й безпосередніх наслідків своєї поведінки, слабкість боротьби мотивів під час прийняття рішення, порушення процесу визначення способу задоволення потреб (дослідження В. Синьова та О. Северова) [8, с. 129].

Всебічне вивчення емоційного розвитку та поведінки осіб з інтелектуальними порушеннями, дало змогу авторам української наукової дефектологічної школи, сформулювати ключові положення спеціальної психології. Встановлено, що агресивні насильницькі дії притаманні гіпердинамічній групі дітей, і навпаки, адинамічні діти конформні, безвольні та безконфліктні. Порушення критичності мислення, притаманні дітям з інтелектуальною недостатністю, не дозволяють їм вірно оцінювати свої дії, вчинки та їх наслідки, а легка піддатливість і конформізм зменшують опір впливу неприємних ситуацій і послаблюють контроль за своєю поведінкою. Причиною

відхилень від соціальних норм у поведінці підлітків з інтелектуальними порушеннями може стати в однаковій мірі виявлення як притаманного їм конформізму, так і негативізму (А. Бистров, Ю. Бистрова, О. Гришко, С. Конопляста, Л. Руденко та ін).

Відхилення в поведінці підлітків з інтелектуальними порушеннями обумовлені, у першу чергу, недостатнім інтелектом, що і стає причиною ретардації формування базових психологічних структур статево-рольової ідентичності, незрілістю особистісних утворень, емоційно-вольової нестійкості, нерозвиненості моральної та правової свідомості, недостатнім усвідомленням мотивів власної поведінки; навіюваністю; агресивністю; схильністю до страхів; неадекватною самооцінкою; демонстративністю; слабкістю вольової регуляції; патологічністю потягів. Віковий фактор у даному випадку додає неспецифічну вікову кризову симптоматику [4, с. 137]. За інтенсивністю свого розвитку діти з інтелектуальними порушеннями поступаються не лише своїм одноліткам з нормотиповим розвитком, а й дітям молодшого віку з нормою розумових здібностей. За рівнем розвитку інтелекту підлітки з інтелектуальним недорозвиненням 14-ти років не відрізняються від дітей з нормотиповим розвитком 9,5 років.

Зазначимо, що мислення розумово відсталих підлітків характеризується конкретністю і ситуативністю. Засвоєні закономірності вони прив'язують до конкретної ситуації й не переносять на аналогічні. Це призводить до механічного запам'ятовування правил безпечної поведінки, але на практиці всі ці правила виявляються відсутніми. Окрім того, аналогічна задача, яка відрізняється лише несуттєвими характеристиками, сприймається як зовсім нова, що змушує шукати нові способи розв'язання. І, навпаки, задача, яка суттєво відрізняється від розв'язаної й подібна до неї лише за другорядними властивостями, сприймається як аналогічна. Внаслідок чого підлітки стають нездатними діяти відповідно до ситуації [8, с. 109].

На нашу думку, вибір поведінки підлітка з інтелектуальною недостатністю в складних життєвих ситуаціях часто залежить від біологічних факторів, пов'язаних зі структурою дефекту та особливостями нейродинаміки; психологічних, пов'язаних з особливостями особистісного розвитку та суб'єктивного сприйняття ситуації; соціальних факторів, пов'язаних з умовами розвитку підлітка в найближчому соціальному оточенні: школа, родина (дисертаційне дослідження Ю. Бистрової, виконано під керівництвом В. Синьова) [3, с. 16].

Недостатність інтелекту призводить, по-перше, до неадекватності емоційного реагування на ситуації, недоступні розумінню дитини, а по-друге, до неспроможності усвідомлювати власні емоційні прояви та стани і керувати ними [8, с. 109]. Розв'язуючи задачу практично, дитина з інтелектуальними порушеннями не робить з цього самостійних

висновків, не перетворює одержаний досвід у власне надбання, яким можна було б скористатись іншим разом. І хоча учні з інтелектуальною недостатністю добре знають, що «добре», а що «погано», ці знання зовсім не спонукають до відповідної поведінки.

Підлітки з інтелектуальними порушеннями погано усвідомлюють мотиви власної поведінки, не аналізуючи її. Як наслідок – безглузді невмотивовані вчинки, нездатність пояснити, чому вчинили так, а не інакше, підлітки не можуть передбачити наслідки власної поведінки [8, с. 126].

Зазначимо, що значною мірою поведінку учня з інтелектуальною недостатністю визначає схильність до навіювання. Висока сугестивність призводить до того, що він легко потрапляє під вплив інших людей. У стані навіювання він може діяти навіть всупереч власним бажанням. Цією особливістю психіки дітей часто користуються педагоги за необхідності викликати певну емоційну реакцію, ставлення, поведінку. Проте з таким самим успіхом цим може скористатися будь-хто (дослідження М. Матвєєвої під керівництвом В. Синьова) [8, с. 107].

Наголосимо, що за наявності у підлітків з інтелектуальною недостатністю негативного емоційного досвіду невпевненість в окремих ситуаціях закріплюється в рисі особистості – сором'язливість. Підлітки стають боязливими, невмілими в спілкуванні, відчуваючи постійне напруження через страх виявити свою неповносправність. Сукупність зазначених рис може сприяти становленню жертви злочину або булінгу (дисертаційне дослідження А. Бистрова, виконано під керівництвом В. Синьова) [2, с. 11]. Неадекватна самооцінка підлітків з інтелектуальною недостатністю, на нашу думку, може також стати ще однією причиною високого рівня віктимності неповнолітніх. Для підлітків із високим рівнем віктимності характерна підвищена самооцінка [2].

Що одне дослідження під керівництвом В. Синьова присвячено емоційному розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями. На думку його авторки – В. Коваленко, загальними особливостями змістового компоненту емоційної сфери молодших школярів з інтелектуальними порушеннями є різко виражене відставання в розвитку соціальних емоцій. Діти молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями частіше виявляють експресивні вияви переживання емоцій гніву, страху, образи, ніж діти з нормотиповим розвитком. Молодшим школярам з інтелектуальним недорозвиненням властиві виразні порушення ситуативної емоційної регуляції в емоціогенних ситуаціях, порушення емоційної реактивності у формі підвищеної емоційної чутливості або навпаки байдужості до оцінки вчителя, порушення адекватності та контролю [9, с. 135].

Відзначимо, що підлітки з інтелектуальною недостатністю безпосередньо реагують на зовнішні подразники, не розмірковуючи над

наслідками такої поведінки для себе та оточуючих; схильні до некритичного наслідування інших; часто здійснюють безглузді поведінкові акти, позбавлені мети та сенсу [8, с. 127]. Діяльність таких підлітків є залежною не лише від зовнішніх обставин, а й від власних безпосередніх неусвідомлених потягів. Такі потяги штовхають на необдумані дії, які іноді можуть зашкодити і самій дитині. Поведінка підлітків з інтелектуальними порушеннями нецілеспрямована. Первинний мотив зберігається, але втрачається контроль поведінки.

Недостатність волі у підлітків з інтелектуальними порушеннями може стати фактором виникнення девіантної поведінки. Період вікових криз також сприяє посиленню негативних впливів соціального характеру з подальшим виникненням у школярів девіацій поведінки за невротичним або психопатоподібним типом, які в умовах несприятливого середовища можуть призвести до відхилень поведінки асоціального характеру (алкоголізм, крадіжки) [8, с. 128]. З усіх випускників спеціальних шкіл – близько половини з порушеннями поведінки, що обумовлено інтелектуальною неповноцінністю, відхиленнями в розвитку особистості та особливостями її реагування. Внаслідок чого теж, на думку А. Бистрова, може підвищуватися віктимність підлітків.

Нами виділено два самостійних типи психічних розладів: один із них характеризується домінуючим інтелектуальним порушенням у вигляді вираженого розумового недорозвитку; другий – емоційно-вольовий розлад із зниженням або збільшенням рухової активності. Тобто, виходячи із наявної форми незворотного інтелектуального порушення, можна припустити саме тип віктимної поведінки: пасивно-покірний (з елементами пасивної оборони або взагалі байдужості) – тип поведінки, який характеризується зниженням рухової активності і проявляється в пасивній покірності та виконанні всіх вимог. При емоційно-вольових розладах зі зніженням рухової активності у підлітка з інтелектуальними можна припустити навпаки псевдо-провокуючий тип віктимної поведінки – характеризується зниженням рухової активності та намаганням взаємодіяти з потенційним злочинцем; нестійкий – проявляється у відсутності чіткої лінії, крайній мінливості вчинків та висловлювань, протиріччі дій, зміною періодів пасивно-покірної, псевдо-провокуючої та активно-провокуючої поведінки. Всі типи сприяють скоєнню стосовно неповнолітніх сексуального насилля. Реалізація ефективних стратегій для попередження сексуального насилля залежить від здатності потенційної жертви за сукупністю «сигнальних» ознак визначити погрозливий характер передкримінальної ситуації на ранніх етапах, оцінити та спрогнозувати її подальший розвиток і, відповідно до цього, регулювати свої дії. Причому специфіка регуляції поведінки в сексуально значущих ситуаціях така, що вона потребує від неповнолітніх наявності обізнаності в питаннях статевих

взаємовідносин, здатності розуміти характер і значення сексуальних дій, які проявляються у дітей в процесі онтогенезу та залежать від рівня психічного та етапу психосексуального розвитку (А. Бистров, Ю. Бистрова) [2]. Відомо, що у підлітків з інтелектуальною недостатністю значно бідніші знання про статеві особливості і відносини між людьми, ніж у здорових дітей 13-15 років. У них також недостатньо розвинута статева ідентифікація (Ю. Бистрова, А. Мухіна) [3].

Дослідження А. Бистрова щодо віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями довели, що також на виникнення віктимної поведінки впливають соціальні передумови: викривлене виховання родиною, безпорадність в міжособистісному спілкуванні [2]. У сімейному вихованні учнів спеціальних шкіл, як зазначає академік В. Синьов, часто переважають крайнощі: батьки або надмірно опікують своїх хворих дітей і, створюючи для них удома тепличну, нетрудову обстановку, сприяють формуванню безхарактерності, безвідповідальності, або, навпаки, безжалісно третирують своїх дітей, принижують їхню гідність, сердяться на них за повільність, забудькуватість та інші недоліки, викликані хворобою [8, с. 133].

Вчені вказують на залежність емоційного розвитку та поведінки школярів з інтелектуальними порушеннями від впливу освітнього середовища навчального закладу (І. Бех, Ю. Бистрова, В. Коваленко, І. Матющенко, О. Проскурняк, В. Синьов, Д. Шульженко та ін.). Так Ю. Бистрова наголошує на ролі особистості вчителя у виборі поведінки дитини з інтелектуальним недорозвиненням у школі [1; 2].

Результати наших досліджень свідчать, що освітнє середовище суттєво впливає на емоційний розвиток молодших школярів з інтелектуальною недостатністю. Цей вплив виявляється в різній динаміці емоційного розвитку та специфічних особливостях змістового та інструментального компонентів емоційної сфери учнів. Зокрема, позаситуативні особливості емоційної регуляції в учнів спеціальної школи-інтернату та навчально-реабілітаційного центру виявляються в перевазі нейтрального емоційного тла, в учнів індивідуальної форми навчання переважає негативне емоційне тло. Учні навчально-реабілітаційного центру виявляють стабільну готовність до агресивних дій у різних ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання подій, що відбуваються. Більш розвинену здатність до ситуативної емоційної регуляції мають учні спеціальної школи-інтернату, які постійно перебувають в закладі освіти. Учням індивідуальної форми навчання більш властива емоційна в'язкість, яка виявляється в „застряганні” емоційної реакції, її патологічній стійкості, неможливості появи інших емоцій, відповідних новим обставинам. Вищезазначене вказує на суттєвий вплив не лише первинного порушення, але й освітніх середовищних умов на динаміку емоційного розвитку дітей, який

виявляється у відповідних експресивних поведінкових виявах (дисертація В. Коваленко під керівництвом В. Синьова) [6, с. 151 – 152].

Д. Шульженко вказує на необхідність досягнення якісних змін в особистісному розвитку розумово відсталих підлітків в умовах інклюзивної освіти. Наголошує на важливості здійснення змін освітньої системи, а не дитини. Підкреслює, що інклюзивність не означає асиміляцію чи прагнення зробити всіх однаковими, її ключовий компонент – гнучкість, врахування особистісних характеристик, що визначають темп навчання кожної дитини. Педагогічна робота з підлітками, які мають інтелектуальну недостатність, на думку автора, спрямовується передусім на максимальне становлення загальних соціально-адаптаційних можливостей, практичну підготовку до життєдіяльності у суспільстві, до самообслуговування, спілкування, адекватної соціальної допомоги.

Багато дослідників причину вибору неадекватної поведінки школярів з інтелектуальною недостатністю вбачають у нерозумінні та неможливості засвоїти моральні норми спілкування (І. Григор'єва, С. Єрсова, І. Дмитрієва).

На думку Г. Запрягаєва, О. Северова, В. Синьова несприятливі біологічні та психологічні фактори, ускладнені соціальною ситуацією розвитку, зумовлюють порушення поведінки підлітків з інтелектуальною недостатністю. Вчені вказують на залежність підлітків від ситуації та власної афективності. Діти з інтелектуальними порушеннями безпосередньо реагують на зовнішні подразники, не замислюючись над наслідками такої поведінки для себе та оточуючих; схильні до некритичного наслідування інших; часто здійснюють безглузді поведінкові акти, позбавлені мети та сенсу, в деяких випадках, така поведінка приводить навіть до кримінального злочину [5; 8; 9].

В науковій та навчальній літературі з юридичної, пенітенціарної психології та кримінології під керівництвом В. Синьова певною мірою відображено проблему ресоціалізації осіб з інтелектуальною недостатністю, психолого-педагогічного супроводу та корекції їх особистості (О. Гришко, О. Северов, В. Синьов, М. Супрун, Т. Харченко). Автори наголошують на необхідності врахування особливостей особистісного розвитку засуджених з інтелектуальною недостатністю і забезпеченні на цій основі корекційно-спрямованого та диференційованого підходу для підвищення результативності процесу їх виправлення [5; 9]. Отже, об'єктом вивчення виступала поведінка особи з інтелектуальним порушенням, яка вже скоїла злочин і засуджена.

У спеціальній психології вперше А. Бистровим під керівництвом В. Синьова було досліджено проблему віктимної поведінки підлітка з інтелектуальними порушеннями, його особистісні якості (комформність, навіюваність, імпульсивність, некритичність, невміння переносити сформований досвід в нові умови та ін.), які дозволяють віднести його

до статусу потенційної жертви будь-яких обставин (злочину, булінгу, омани, використання асоціальними елементами в корисних цілях), та їх корекція й профілактика віктимізації.

Діяльність або поведінка підлітків з інтелектуальною недостатністю залежить не лише від зовнішніх обставин, а й від власних безпосередніх неусвідомлених потягів. Такі потяги штовхають на необдумані дії, які іноді можуть зашкодити і самій дитині. Підлітки не вміють контролювати свої бажання, протистояти спокусі або волі іншої людини, підкоряти свою поведінку висунутим вимогам. На основі зниженої критичності мислення в учнів спеціальної школи проявляється підвищена сугестивність (навіюваність). Як вже зазначалося, саме навіюваність виступає однією з головних детермінант порушеної поведінки.

До такого висновку прийшов вчений О. Гришко, який під керівництвом В. Синьова вивчав особливості особистості засуджених неповнолітніх з інтелектуальною недостатністю. Вченим визначені основні особистісні чинники, що сприяють скоєнню злочинів цієї категорією підлітків: висока навіюваність, схильність до наслідування, залежність від думок та оцінок інших, низька здатність до передбачення не лише віддалених, а й безпосередніх наслідків своєї поведінки, слабкість боротьби мотивів під час прийняття рішення, порушення процесу визначення способу задоволення потреб [5].

Такі, на нашу думку, учні не можуть протистояти негативному впливу оточення, й стають жертвами або виконавцями задумів інших людей. Несформованість ієрархії мотивів, переважання органічних потреб, бідність, ситуативність та пасивність інтересів визначають поведінку підлітків з інтелектуальною недостатністю [8, с. 245].

В учнів з інтелектуальною недостатністю спостерігаються такі примітивні форми поведінки, як польова та імпульсивна. Польова поведінка є залежною від зовнішніх подразників, а імпульсивна — від безпосередніх потреб. Обидві вони позбавлені цілеспрямованості й усвідомленості.

Ще одним фактором, який може сприяти девіації або віктимізації підлітка з інтелектуальними порушеннями – це агресивна поведінка. Вчені трактують її як самостійну форму порушеної поведінки, як агресивний стан в структурі інших форм девіантної поведінки (аддиктивна, делінквентна, суїцидальна тощо) і як стійкий симптом у структурі психопатологічних синдромів або захворювань [7].

У дослідженні Л. Руденко, виконаного під керівництвом В. Синьова, агресивна поведінка дітей з інтелектуальними порушеннями розглядалася як форма соціальної поведінки, що характеризується спрямованістю на заподіяння іншим морального або фізичного збитку і детермінована зовнішніми (соціальними) й внутрішніми (особистісними чинниками). На думку вченої, агресивна поведінка дітей проявляється

по-різному і визначається віковими й психологічними особливостями, а також рівнем психічного розвитку, структурою дефекту й особливостями нейродинаміки [7].

Усе це негативно позначається на успішності адаптації до самостійного дорослого життя. Значення самостійності прийняття рішення є дуже вагомим для нормального вольового акту. Проте, як зазначалося, характерною особливістю учнів з інтелектуальними порушеннями є знижена критичність та висока сугестивність. При навіюванні відбувається автоматичне перенесення рішення від однієї особи до іншої. Таку саму природу мають негативізм та впертість, які також досить часто виявляються у поведінці учнів з недорозвиненим інтелектом.

Знання закону, своїх прав, достатній рівень власної правосвідомості, надає додаткові можливості захисту. Стосовно випускника спеціальної школи, то, хоча він вважається особистістю і має добре знати норми суспільного життя, правила поведінки, В. Синьов зазначає, що старшокласники з інтелектуальною недостатністю часто діють імпульсивно [8, с. 183]. Більшість з цих учнів, засвоївши протягом перебування у спеціальній школі правила поведінки, діють відповідно до них, але доти, доки вимоги, що пред'являє ситуація, доступні їхньому розумінню і не суперечать безпосереднім потребам. Факти доводять, що свідомо самостійно приймати рішення, формулювати особисте ставлення до всього, що відбувається, школярі з інтелектуальним порушенням можуть не завжди. Отже, учні, які закінчують спеціальну школу, не володіють своєю поведінкою на такому рівні, щоб їхні вчинки можна було розцінювати як вчинки розвиненої особистості [8, с. 106].

Висновки і перспективи подальшого розгортання дослідження.

Таким чином, відхилення від соціальних норм поведінки дітей та підлітків з інтелектуальною недостатністю є багатофакторним феноменом і визначається, по-перше, психологічними передумовами: ретардацією формування базових психологічних структур статевої ідентичності, незрілістю особистісних утворень, емоційно-вольовою нестійкістю та незрілістю, агресивністю, недостатнім усвідомленням мотивів власної поведінки, навіюваністю, неадекватною самооцінкою, недорозвитком емпатії, слабкістю емоційно-вольової регуляції, патологічністю потягів. По-друге, біологічними передумовами, які обумовлені первинним дефектом: конкретністю та ситуативністю мислення, поверховістю операцій аналізу та синтезу, невмінням встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, зміщенням порогів чуттєвості, частими випадками девіацій серед випускників спеціальних шкіл. Необхідно зазначити деякі соціальні аспекти: викривлене виховання родиною, безпорадність в міжособистісному спілкуванні. Все це, у поєднанні з віковим фактором, який додає неспецифічну вікову кризову симптоматику і формує риси

девіантної поведінки. Тому в аспекті корекційної роботи вчені (Н. Буфетов, І. Бгажнокова, О. Глоба, І. Єременко, І. Колесник, М. Кот, М. Матвеева, С. Миронова, Ф. Мусукаєва, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Фомічова, О. Хохліна, М. Шеремет) підкреслюють необхідність цілеспрямованої роботи із формування у дітей з порушеннями інтелекту досвіду суспільної свідомості та поведінки.

Бібліографія

1. **Бех, І. Д.** (1995) Проблеми аномальної дитини. *Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України*. №2. 127-133.; 2. **Бистров, А. Є.** (2015) Соціально-психологічні чинники виникнення віктимної поведінки в підлітковому віці та методи її діагностики: навч.-метод. видан. Rivne-Bydgoszcz-Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności.; 3. **Бистрова, Ю. О.** (2007) Особливості конфліктної поведінки розумово відсталих підлітків: *Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.08*. Київ.; 4. **Выготский, Л. С.** (1983) Основы дефектологии. Полное собрание сочинений: в 6 томах. Москва: Педагогика. Т. 5. 368.; 5. **Гришко, А. Д.** (1995) Особенности мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных: *Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.08*. Киев.; 6. **Коваленко, В. Є.** (2014). Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів. *Автореф. дис. ... к-та психол. наук: 19.00.08*. Київ.; 7. **Руденко, Л. М.** (2013) Основні підходи до психокорекції агресивної поведінки у розумово відсталих дітей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип. 23. 379-384.; 8. **Синьов, В. М.,** Матвеева, М. П., Хохліна, О. П. (2008). Психологія розумово відсталої дитини. Київ: Знання.; 9. **Синьов, В. М.,** Пометун, О. І., Кривуша, В. І., Супрун, М. О. (2000) Основы теории воспитания. Київ: РВ КІВС.

References

1. **Bech, I. D.** (1995) Problems of an abnormal child. *Scientific-theoretical and informative journal of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. №2. 127-133. [in Ukrainian].; 2. **Bystrov, A. Ye.** (2015) Socio-psychological factors for occurrence of victimal adolescent behavior and methods of its diagnostics: teaching aids. [in Ukrainian].; 3. **Bystrova, Yu. O.** (2007) The peculiarities of conflict behavior of mentally retarded teenagers. *Extended abstract of PhD thesis (Special psychology)*. Kyiv. [in Ukrainian].; 4. **Vygotsky, L. S** (1983) Fundamentals of defectology. Complete Works. Moscow: Pedagogy. V. 1. 368. [in Russian].; 5. **Grishko, A. D.** (1995) Features of the motivational sphere of mentally retarded juvenile convicts. *Extended abstract of PhD thesis (Special psychology)*. Kyiv. [in Russian].; 6. **Kovalenko, V. Ye.** (2014). Educational environment as a factor in the

emotional development of mentally retarded younger pupils. *PhD thesis (Special psychology)*. National Pedagogical University of M.P. Dragomanov. Kyiv. [in Ukrainian]. **7. Rudenko, L. M** (2013) The main approaches to psycho-correction of aggressive behavior in mentally retarded children. *Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 19: Correctional Pedagogy and Special Psychology*. Issue 23. 379-384. [in Ukrainian].; **8. Synyov, V. M.**, Matveeva, M. P., Khokhlina, O. P. (2008). Psychology of a mentally retarded child. Kyiv: Knowledge. [in Ukrainian]. **9. Synyov, V. M.**, Pometun, A. I., Kryvusha, V.I., Suprun, M. O. (2000) Fundamentals of education theories. Kyiv: RV KIVS. [in Ukrainian].

Авторський внесок: Синьов В. М. – 25%, Бистрова Ю. О. – 25%, Коваленко В. Є. – 25%, Бистров А. Є. – 25%.

Received 15.03.2019

Accepted 11.04.2019

УДК 376.2/4

DOI 10.32626/2413-2578.2019-13.256-268

Ю. С. Сілявіна
nmv.hna@gmail.com

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ
СИСТЕМИ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВИХОВАНЦІВ
З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ
НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ**

Відомості про автора: Сілявіна Юлія, завідувач міжнародного відділу Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії, м. Запоріжжя, Україна. У колі наукових інтересів: проблеми інклюзивної освіти та педагогічної реабілітації дітей з особливими освітніми потребами.

Contact: Siliavina Yuliya, Head of the International Department of Khortytska national educational rehabilitational academy, Zaporizhzhya, Ukraine. Academic interests: problems of inclusive education and pedagogical rehabilitation of children with special educational needs.

Сілявіна Ю. С. Педагогічна реабілітація дітей з психофізичними порушеннями в системі інклюзивного навчання / Ю. С. Сілявіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна